

Durkheim, E. (1916/2014). İctimaiyatta ve ulum-ı içtimaiyede usul, N. S. [Sadak] (Çev.), F. Ballı (Çevrimyazı). *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 28. Sayı, 2014/1, s.343-358

İctimaiyatta ve Ulum-ı İctimaiyede Usul*

Emile Durkheim¹

Çeviri: Necmettin Sadık [Sadak]

Çevrimyazı: Ferişt Ballı

1. Tarihçe

İctimaiyat gibi dün doğmuş ve henüz teşekkül etmek üzere bulunan yeni bir ilim mevzu bahis olunca bu ilmin mahiyetini, mevzu ve usulünü anlatmak için en iyi vasıta suret-i tekevününü [oluşum biçimini] muhtasaran [özetle] izah etmektir.

Sosyoloji (ıctimaiyat veya ilm-i içtima) kelimesi cemiyat [cemiyetler, toplumlar] ilmini irae için Auguste Comte tarafından ihdas edilmiştir. Bu kelime yeni idi, çünkü delalet eylediği şey de bizzat yeni idi. Binaenaleyh yeni bir kelime icadı zaruri görünüyordu. Şüphesiz daha vasi [geniş] bir nokta-i nazardan denilebilir ki siyasi ve içtimai şeyler hakkındaki nazariyat on birinci asırdan evvel başlamıştı. Eflatun'un Cumhuriyet (*République*) nam eseri Aristo'nun Siyasiyat (*Politiques*)'i bu iki eserin nev'e-ma numune teşkil eyledikleri la-yuad [sayısız] asar [eser], Campanella'nın, Hobbes'un, Rousseau'nun ve daha birçoklarının kitapları bu meseleleri o zamanlar mevzubahis ediyorlardı. Fakat bu muhtelif tetkikat ile sosyoloji kelimesinin irae eylediği [gösterdiği] tetkikat arasında esaslı bir fark mevcut idi. Filvaki bir tetkikatın mevzuu cemiyetleri oldukları gibi veya evvelce olmuş buldukları vecihle tarif ve izah değil, cemiyetlerin ne olması lazım geldiğini ve mümkün olduğu kadar mükemmel olmak için ne suretle teşekkül etmeleri lazım geldiğini aramaktan ibaretti. İctimaiyat mütehasssının gayesi büsbütün başkadır. Bir hikmetşinasın [filozofun], bir kimyagerin, bir ilm-i heyet mütehasssının fiziki, kimyevi hayati hadiseler için yaptıkları gibi o da cemiyetleri, sadece tanımak ve anlamak için tetkik eder. İlm-i içtima mütehasssının vazifesi sırf tetkik etmek istediği vakıyatı tayin etmek, bu vakıyat hangi kanunlara göre husul-pezir oluyorsa [meydana geldiği kabul ediliyorsa] o kanunları keşfetmek ve eğer lüzum görülürse vaz u beyan edeceği kavaidin [kuralların] tatbikat-ı mümkinesini [olası uygulamalarını] bulmak vazifesini de başkalarına bırakmaktır.

* Emile Durkheim, "İctimaiyatta ve Ulum-ı İctimaiyede Usul", Çev. Necmeddin Sadık [Sadak], *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene: I, Sayı: 3, Temmuz 1332 [1916], s. 323-340. Fransızca aslı: Emile Durkheim, "Sociologie et sciences", *De la méthode dans les sciences* içinde (s. 259-285) Felix Alcan, 1909.

¹ Sorbonne İctimaiyat ve İlm-i Terbiye Müderrisi.

Bundan şu netice çıkar ki cemiyetler de diğer şunun-ı kainat [doğa yasaları] gibi kanunlara ki, bu kanunlar mahiyet-i cemiyattan bi'z-zarure [zorunlu olarak] sadır olur [meydana gelir] ve bu mahiyeti ifade ederler, tabi bulunduğu hissedilmezden evvel ilm-i içtima zuhur edemezdi. Birçok asırlar insanlar maddenin bile muayyen kanunların taht-ı idaresinde bulunmayıp kafi derecede kudretli bir iradenin taht-ı tesirinde [etkisi altında] her türlü eşkal [görünüm] ve evsaf-ı mümkinneyi [olası özellikleri] iktisap edebileceklerini zannetmişlerdi.

Bazı düsturların veya bazı etvar [tutumlar] ve hareketin bir cism-i camidi [toplu, kapsayıcı cisim] canlı bir mahluka bir insanı hayvana veya nebata veya nebatat ve hayvanatı bir insan kalp [değiştiren] ve tahvil [dönüştüren] hususunda haiz-i kudret [güç sahibi] zannederlerdi. Bu hayal ki, ona karşı garazi [düşmanca] bir temayülümüz vardır, içtimai vakıat sahasında tabii bir surette daha fazla müddet baki kalacaktı.

Filhakika vakıat-ı içtimaiyye daha muğlak olduğundan arz eyledikleri intizamın görülmesi daha müşkildir ve bi'n-netice bu vakıalar dahilinde her şeyin mütemekkin [ve az çok intizamsız bir surette cereyan ettiğine zahib olunur.

İlm-i tabii hadisatının basit, kati teakubu ile tarihin kaydeylediği vekayiın müşevveş ve ittiratsız manzarası arasında yek-nazarda ne kadar tezat vardır? Diğer taraftan bu vakıatta müdhildar olmamız bize zannettiriyordu ki bu vekayi bizim tarafımızdan vukua geldiğinden sırf bize tabidir ve biz nasıl istersek öyle olurlar. Bu şerait tahtında bu vakıatı müşahadeye lüzum yoktu. Çünkü bunlar haddi zatında bir kıymeti haiz olmayıp şe'ni (reel) olarak haiz oldukları her şeyi yalnız bizim irademize borçlu idiler. Bu nokta-i nazardan mevzubahis olabilecek yegane mesele bu vakıatın ne olduğu ve hangi kanunlara göre zuhur ettiklerini bilmek değil, bunların nasıl olmalarını arzu edebilmemiz ve etmemiz lazım geldiği idi.

Ancak on sekizinci asır sonlarına doğrudur ki alem-i içtimainin de diğer mevalid-i selase-i tabiat gibi kendisine has kanunları bulunduğu fark olunmaya başladı. Montesquieu, "kanunlar mahiyet-i eşyadan sadır olan zaruri nispetlerdir" demekle kanun-ı tabiinin bu güzel tarifinin diğer şeyler gibi içtimai şeylere de kabil-i tatbik olduğunu pekala anlıyordu. Ve *Ruhu'l-Kavanin (Esprit des lois)* nam eserinin mevzuu da bilhassa müessesat-ı hukukiyyenin insanların ve muhitlerinin mahiyetinde ne suretle mündemiç olduğunu göstermektedir. Biraz zaman sonra Condorcet, terakkiyat-ı beşeriyyenin hangi silsile dahilinde vukua geldiğini bulmak teşebbüsünde bulundu². Bu, terakkiyat-ı beşeriyyenin tesadüfi ve gayr-i muttarit şeyler olmayıp muayyen sebeplere tabi olduğunu göstermek için en iyi bir tarik idi. Aynı zamanda iktisadiyyun, hayat-ı sınıaiyye ve ticariyye vakıatının keşfetmiş olduklarını bile zannettikleri kanunlar tarafından idare olunduğunu öğretiyorlardı. Bununlar beraber ve bu mütefekkir-

² Tableau des progrès de l'esprit humain.

ler her ne kadar sosyolojinin ibtina ettiği tarz idrake yol hazırlamış idiyeler de hayat-ı içtimaiye kanunları hakkında henüz oldukça müşevveş ve müphem bir mefhumları vardı. Filhakika onların söylemek istedikleri şey, içtimai vakıaların illet ile eser arasında mevcut, muayyen ve gayr-i mütehavvil olan ve alemin, ulum-ı tabiiyyede istimal olunan tarzlara müşabih bir tarzda, müşahede etmek istediği nispetlere göre yekdiğerine müteselsil bulduklarını beyan etmek değildi. Maksatları şu idi ki, tabiat-ı insan malum olduğundan bir yol esasen çizilmiş bulunuyor ve tabii olan yalnız bu yoldur. Ve eğer beşeriyet bizzat kendisiyle muvafık ve mukadderatını eda etmek isterse bu yolu takip etmelidir. Fakat beşeriyetin bu yoldan inhiraf etmesi de imkan dahilindedir. Ve vakıata nazaran beşeriyetin şayan-ı esef bazı hatalar neticesinde bu yoldan mütemadiyen inhiraf etmiş olduğunu da farz ediyorlar ve bu hataları da izah etmek zahmetini ihtiyar etmiyorlardı. Mesela iktisadiyyuna nazaran ilmin tanımak mecburiyetinde olduğu yegane ve hakiki teşkilat-ı içtimaiye denilebilir ki hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Bu teşkilat şe'ni (hakikatte mevcut) olmaktan ziyade fikirdedir. Çünkü insanlar, kendilerini idare eden adamların tesiri altında ve hakiki bir körlük neticesinde bu teşkilattan kendilerini uzaklaştırmışlardır. Yani bunu müşahede etmekten ziyade ta'lili bir surette bina ediyorlardı. Ve bu suretle Eflatun ile Aristo'nun nazariyat-ı siyasilere esasında bulunan telakkıyata bi'l-vasıta bir tarzda avdet ediyorlardı.

Ancak on dokuzuncu asır evailindedir ki evvela Saint Simon ve bilhassa Saint Simon'un şakirdi Auguste Comte sayesinde yeni bir tarz-ı telakki zuhur etmiştir.

Auguste Comte, *Cours de Philosophie Positive* nam eserinde zamanında mevcut bilcümle ilimleri terkibi bir surette gözden geçirerek bu ilimlerden hepsini şu mütearife üzerine ibtina eylediğini tebyin eyledi. Bu ilimlerin meşgul oldukları vakıat, zaruri nispetlere yani mebd-i icabiye göre yekdiğerine merbuttur. August Comte bundan şu neticeyi istihraç etmişti ki mekadir-i riyaziyeden alem-i hayata kadar tabiatın bilimum mevalidinde tahkik edilmiş olan bu mebd' alem-i içtimai için de doğru olacaktır. İcab-ı fikrin bugün bu yeni şümülüne mani olan mukavemetler bile feylesofu durdurmamalıdır. Çünkü bu mevzu-ı esasiyenin yeni bir alem-i hadisata teşmili mevzubahis olunca muntazaman husule gelen bu mukavemetler daima mağlup edilmiştir. Bir zamanlar bu mevzu'a ecsam-ı camide için bile kabul edilmek istenmiyordu fakat bugün dahil olmuştur. Sonra canlı ve mütefekkir mahlukat hakkında inkar olundu. Şimdi gayr-i kabil-i inkar bir surette oraya da yerleşti.

Binaen aleyh bu mübeddiin alem-i içtimaiye tatbiki mevzubahis olunca maruz kalacağı aynı batıl itirazların pek az devam edeceğine emin olmalıdır. Esasen Auguste Comte ferdin hayat-ı ruhiyyesinin kavanin-i zaruriyyeye tabi olduğunu bir hakikat-ı bedahat, öyle bir hakikat ki artık bugün gayr-i kabil-i

itirazdır, olarak beyan ediyor da nasıl olur da ferdi şuurular arasında müşa-
reket olduğu zaman mübadele edilen amal ve aksü'l-amal aynı zarurete tabi
olmaz? Bu nokta-i nazardan cemiyetler, insanların nev'e-ma istedikleri gibi
yoğuracakları ve kabil-i taaccun bir nev madde gibi görünmekten kurtulu-
yordu. Bundan böyle cemiyetleri mahiyeti bize kendisini cebren kabul etti-
ren ve bütün tabii şeyler gibi kendilerini idare eden bir takım kanunlara göre
tahavvül eden şeniyetler suretinde kabul etmek lazım geliyordu. Müessesat-ı
akvam, bundan böyle prenslerin, hükümet adamlarının, vazı kanunların az
çok münevver iradelerinin bir mahsulü değil, bu müesseseleri maddeten ta-
zammun eden muayyen sebeplerin zaruri muhassalaları gibi telakki edilecekti.
Bir kavmin tarihinin bir anında ne suretle teşekkül ettiği ve yine o zamandaki
medeniyetin hali bilinirse, tabi ki bir cismin evsafı cüzi fertlerinin teşekkülü-
nün neticesi olduğu gibi filan veya filan suretle mütemeyyiz teşkilat-ı içtima-
iyye istintac olunur. Demek oluyor ki sabit, gayr-i kabil-i tahavvül bir silsile-i
eşya karşısında bulunuyor ve bunu izah etmek bunların evsafını ve hangi ilele
tabi bulduklarını göstermek için bir ilm-i mahz hem mümkün ve hem za-
ruri görünüyor. Sarf-ı nazarı olan bu ilim, içtimaiyat (sosyoloji)'tır. Comte,
sosyolojinin diğer ulum-ı müsbete ile olan münasebatını daha iyi göstermek
için bu ilme ekseriya fizik-i içtimai namını veriyor.

Bazen bu tarz muhakemenin bir nev-i cebriyeye muhtevi olduğu [bir tür
determinizm içerdiği] söyleniyor. Eğer içtimai vakıaların şebekesi o kadar me-
tin ve o kadar mukavim [karşı koyan] riştelerden [bağlardan] mürekkep [olu-
şuyor] ise insanların bu şebeke-i vakıatı [olaylar ağını] tadile ve binaenaleyh
kendi tarihleri üzerine icra-yı tesire gayr-i muktedir oldukları neticesi çıkmaz
mı? Fakat diğer mevalid-i tabiat [doğa ürünleri] hakkında vukua gelen şey bu
itirazın ne kadar gayr-i muhik [haksız sebepleri] olduğunu gösterir. Bir zaman
oldu ki balada söylemiş olduğumuz vechile fikr-i beşer, alem-i maddinin bir
takım kanunlara tabi olduğunu da bilmiyordu. İnsan eşya üzerine en ziya-
de o zaman mı sahib-i nüfuz oldu? Şüphesiz sihirbazlar, büyücüler istedikleri
zaman bir cismi diğer bir cisme tahvil edebildiklerini zannediyorlardı. Fakat
kendilerine isnat ettikleri bu iktidar bugün biliyoruz ki hayalidir. Bilakis tabi-
atın ulum-ı müsbetesi [pozitif bilgisi] ihdas olununca (bu ilimler de mevzua-i
icabiyeyi esas ittihaz ederek [zorunluluk meselesini esas alarak] teşekkül et-
mişlerdir) kainata ne kadar tahavvülat [başkalaşım] ithal ettik. Alem-i içtima-
ide de böyle olacaktır. Düne kadar içtimaiyatta her şeyin keyfi mütemekkin
olduğu, vazı kanunların, kralların eski zamanın simyagerleri gibi cemiyetlerin
şeklini istedikleri gibi değiştirebilecekleri, cemiyeti bir enmuzeçten [örnek-
ten] diğer bir enmuzece kalbedebilecekleri [değişebileceği] zannediliyordu. Bu
mucizeler hakikat-i halde hayalidi. Bugün bile pek çok münteşir [tarafat,
yayıcı] bulunan bu vehm u hayal ne kadar vahim hatalara sebebiyet vermiştir.

Bilakis tekamül-i tarihiyi, hakikat-i içtimaiye kanunlarını keşfederek mazidekinden fazla mülhaza ile idare ettirecek olan içtimaiyattır. Zira ahlaki ve fiziki tabiatı değiştirmek ancak tabiatın kanunlarına tevafuk etmekle olur. Nasıl ki fizyoloji ve anatomi keşfiyatı sanat-ı tababetin tekemmülüne [tıp sanatının ortaya çıkışının gerçekleşmesine] hizmet etmiş [yardımcı olmuş] ise, nasıl ki makine ve ulum-ı fiziki-yi kimyeviye terakkiyatından beri sınaatin kudreti yüz defa büyümüş ise sanat-ı siyasetin terakkiyatı da ilm-i içtimai terakkiyatını takip edecektir. İlimler zaruret-i eşyayı ilan eylemekle beraber ellerimiz arasında bu zarureti kendimize tabi kılacak vesaiti de verirler³. Hatta Comte şu hususta ısrar ediyor ki bütün hadisat-ı tabiiye içinde en kabil-i intıraki [patlayabilir], tahvilata, tağyirata [dönüşüme] en kabiliyetlisi içtimai hadiselerdir, çünkü bunlar en muğlak olanlardır. Binaenaleyh sosyoloji, insanı hiçbir zaman munfail [edilgen] bir muhafazakarlı vaziyetinde kalmaya icbar eylemez. Bilakis saha-i ilmimizi tevsî etmiş [genişletmiş] olmakla saha-i kalemimizi de tevsî eder. Yalnız insanın ve cemiyetlerin itiyatlarını, anelerini, teşkilat-ı ruhiyelerini nazar-ı itibare almadan nizam-ı içtimaiyeyi istediğimiz gibi değiştirmek mümkün olduğu hakkındaki itikattan mülhem gayr-i müteemmil [düşüncesiz] ve gayr-i müsmir [verimsiz] teşebbüsattan bizi sarf-ı nazar ettirir.

Fakat bu mebdde ne kadar esaslı olursa olsun sosyolojiyi tesise kafi değildi. Sosyoloji namında yeni bir ilim mevcut olabilmesi için tetkik edeceği mevzuun diğer ilimlerin tetkik ettikleri mevzulardan hiçbirisiyle mezc olmaması lazım geliyordu. Fakat ilk nazarda sosyoloji ilm-i ruhtan ayrı bir şey değil gibi görünebilir. Bu nazariye de filhakika birçok kimseler tarafından ve bilhassa Mösyö Tarde tarafından müdafaa edilmiştir⁴. Bunlar diyorlar ki cemiyet kendisini teşkil eden efrattan hariç hiçbir şey değildir. Cemiyetin şe'ni olarak haiz olduğu şey efrattan ibarettir. O halde ilm-i cemiyet ilm-i efrattan yani ilm-i ruhtan nasıl tefrik olunabilir?

Bu suretle muhakeme edilecek olursa ilm-i hayatın da fizik ile kimyanın bir faslı olduğu iddia olunabilir. Çünkü canlı hücre sırf zerrat ile karbondan, azot vesaireden mürekkeptir. Bu mevattan [cansız varlıktan] ise fiziki ve kimyevi ilimler bahseder. Fakat unutuluyor ki bir küll ekseriya kendisini terkip eden cüz'lerin haiz oldukları evsaktan pek farklı evsafı haizdir. Hücrede yalnız anasır-ı madeniyye mevcut ise de bu anasır herhangi bir suretle yekdiğeriyle mezc olurken öyle bir takım evsaf izhar ederler ki bu suretle mezc olmadan

³ İlm-i içtimada icabiyye (déterminisme) nazariyesinin ihtiyarla (irade-i cüziyye) gayr-i kabil-i telif olduğu ileri sürülüyor. Fakat eğer ihtiyarın mevcudiyeti hakikaten her kanun-ı muayyenin nehyini istilzam ediyorsa bu yalnız ulum-ı içtimaiyye için değil fakat bilumum ilimler için gayr-i kabil-i iktiham bir mania teşkil eder. Zira insanların iradeleri daima harici bazı hareketlere merbut olduklarından icabiyyeyi gerek bizden hariçte gerek batında gayr-i kabil-i fehmi bir hale koyar. Bununla beraber hiç kimse hatta ihtiyariyye taraftarları bile ulum-ı tabiiyye ve fizikiyyenin imkanını inkar etmiyor, içtimaiyatta neden böyle olmasın.

⁴ Tarde; Le Lois de l'imitation

evvel o evsafı haiz değillerdi. Bu evsaf da hayatın mümeyyizleridir [ayırıcı özellikleridir] (tağdi [yeme] ve tenasül [üreme] evsafı). Demek oluyor ki bu unsurların terkipleri dolayısıyla büsbütün yeni cinsten bir şe'niyyet hasil oluyor ki bu da canlı şe'niyyettir. Ve ilm-i hayatın mevzuunu teşkil eder. Aynı suretle ferdi şuurlar da müstakar [istikrarlı] bir surette tecemmu ederken [toplanırken] beyinlerinde [aralarında] tebadül eden münasebetler neticesinde yeni ve yekdiğerinden münferit olarak kalmış oldukları halde sahne teşkil edecekleri hayattan pek farklı bir hayat izhar ederler ki bu da hayat-ı içtimaiyedir. Dini müesseseler ve itikatlar, siyasi, hukuki, ahlaki, iktisadi müesseseler velhasıl medeniyeti teşkil eden her şey eğer cemiyet olmasaydı mevcut olmazdı.

Filvaki medeniyet yalnız bir cemiyetin azası arasında değil yekdiğeriyle münasebette bulunan bütün cemiyetler arasında bir teşrik-i mesaiye vabestedir. Fazla olarak bir medeniyet, ancak bir nesil tarafından elde edilen neticeler diğer nesle onun da elde edeceği netayişle [neticelerle] teraküm etmek [birikmek] üzere intikal ederse mümkündür. Fakat bunun için de ensal-i müteakibinin [gelecek nesillerin] sinni kühulete vasıl oldukça [orta yaşlara ulaştıkça] yekdiğerlerinden ayrılmayarak sıkı bir temasta bulunmaları yani mütemadi bir surette içtima etmeleri lazımdır. İşte vasi bir heyet-i umumiye-i eşya ki ancak insan cemiyetleri mevcut olduğu için vücuda gelmiş ve bu cemiyetlere göre, bu cemiyetlerin tarz-ı teşekkülüne göre tahavvül eder. Efradın değil cemiyetlerin mahiyetiyle bila-vasıta bir surette izah edilebilen bütün bu şeyler yeni ve her ne kadar ilm-i ruh ile münasebettar olsa da ondan ayrı bir ilmin, içtimaiyatın (sosyoloji) mevzuunu teşkil eder⁵.

Comte, bu iki mebd'e [başlangıç ilkesini] nazari bir surette vaz u beyan ile iktifa etmeyerek bunları mevki-i tatbiki vaz'a teşebbüs eder ve ilk defa olarak bir ilm-i içtima ihdasına çalışır. Felsefe-i müsbete (Cours de Philosophie Positive) nam eserinin son üç cildi buna hasır edilmiştir. İlm-i içtimai mütehasısısının istikralarına [tümevarımlarına] kafi derecede metin bir esas teşkil eden malumat-ı tarihiyye ve etnoğrafya o zamanlar henüz pek ibtidai [ilkel] bir halde idi. Fazla olarak daha ilerde göreceğimiz vechile Comte, bu yeni ilmin vaz' ettiği mesailin çokluğunun farkına varmamıştı. O, ma-ba'dü't-tabiiyyeye [metafizığe] ait bir meslek ihdas eder gibi içtimaiyyatı da bir hamlede çıkarırım zannediyordu. Halbuki içtimaiyat bütün ilimler gibi ancak tedricen mesaili birbiri arkasına hallederek ihdas olunabilir. Fakat fikir fevkalade müsmir idi ve isbatiyye (pozitivizm) mesleği müessisinden sonra da baki kaldı.

Bu fakre bilahare evvela Herbert Spencer⁶ tarafından ittiba edildi [tabi olundu]. Sonra bu son otuz sene zarfında her memlekette ve bilhassa Fran-

⁵ Şüphesiz cemiyetlerin mahiyeti kısmen umumiyet üzere insana vabestedir. Fakat içtimai vakıaların doğrudan doğruya bila-vasıta izahı cemiyetin mahiyetindedir. Zira aksi takdirde hayat-ı içtimaiyyede beşeriyeti teşkil eden mahmullerden fazla tahavvül etmezdi.

⁶ Principes de Sociologie

sa'da birçok ulema zuhur ederek bununla iştigale başladılar. Şimdi sosyoloji kahramanlık devrinden çıkmış bulunuyor. İctimaiyatın üzerine ibtina eylediği [yükseldiği] ve evvelce büsbütün felsefi ve cedeli [diyalektik] bir surette vaz edilmiş olan mebadi şimdi vakıat ile teyit edilmiş bulunuyor. İctimaiyat hadisat-ı içtimaiyenin mütemekkin ve keyfi hiçbir sıfatı haiz olmadıklarını farz eder. Ve filhakika ilm-i içtima mütehassısları gösterdiler ki bazı müessesat-ı ahlakiyye, hukukiyye, bazı itikadat-ı diniye aynı hayat-ı içtimaiyye şeraitini haiz mahallerde aynı kalıyorlar. Hatta bazı adetlerin teferruata varıncaya kadar yekdiğerine müşabih [benzer] olduğu bile görülmüştür ve bu da yekdiğerinden pek uzak ve aralarında hiçbir nev-i münakale [alış veriş] olmayan memleketlerde vuku buluyor. Bu şayan-ı hayret yeknasaki [tekdüze] alem-i içtimainin de icabiyye-yi umumiyeye kanunundan feragat edemeyeceğine en iyi bir misaldir⁷.

2. İctimaiyatın taksimatı: Hususi ulum-ı içtimaiye

Fakat bir cihetten içtimaiyat tek başına bir ilim (*ilm-i vahit*) ise de müteaddit [sayılı] mesaili ve binaenaleyh müteaddit ulum-ı hususiyeyi [özel bilimleri] muhtevi olmaktan hali değildir. İctimaiyatın bünye teşkil ettiği bu ilimlerin, neden ibaret olduğunu tetkik edelim.

Esasen Comte, içtimaiyatı taksim lüzumunu hissetmişti. Mumaiyleh [bununla birlikte] içtimaiyatta muvazene-i içtimaiyye (*statique*) ve hareket-i içtimaiyye (*dynamique*) namıyla iki kısım tefrik ediyordu. Muvazene bahsi, cemiyetleri sayruretlerinin [dönüşüm] (*le devenir*) bir anında sabit farz ederek tetkik ve bunların muvazenetleri kavaninini taharri eder. Cemiyetleri teşkil eden fertler ve zümreler, zamanın her anında bir nev rabitalarla yekdiğerlerine merbuturlar [bağlıdırlar]. Bu revabit [bağlar], iltisak-ı içtimaiyi [toplumların birleşmesini] temin eder ve aynı medeniyetin muhtelif halatı [durumlar] da yekdiğeriyle muayyen irtibatları haizdirler. Mesela filan halet-i ilme, dinin, ahlakın, sanatın, sanayi vesairenin filan haleti tevafuk eder. Muvazenet-i içtimaiye bahsi bu tesanüt rabitalarının ve bu irtibatların neden ibaret olduğunu tayin etmek ister. Hareket bahsi ise bilakis cemiyetleri esna-yı tekamüllerinde tetkik eder ve kanun-ı inkişaflarını keşfe çalışır. Fakat muvazenet-i içtimaiye tetkikatının mevzuu yukarıdaki tariften de anlaşılacağı vechile Comte'nin tarz-ı telakkisine göre pek az muayyendir. Bundan dolayı Cours de Philosophie nam eserinde ancak birkaç sayfa iştigal eder. Eserin diğer kısmını kamilen hareket bahsi işgal eder. Hareket bahsinin tetkik ettiği mesele birdir. Comte'a göre tekamülün teakubunu [ard ardalığını] yalnız bir ve aynı kanun idare eder. Bu da meşhur halat-ı salase [üç hal] kanunudur⁸. Hareket-i içtimaiye bahsinin yegane mevzuu işte bu kanunu aramaktır. İlm-i içtima bu suretle anlaşılırsa

⁷ Règles de méthode sociologique nam eserimizde buna dair bazı misaller vardır.

⁸ Bu kanuna göre beşeriyet üç devreden müteakiben geçmiştir ve bi'z-zarure geçecektir. Bunlar da ilahiyat devri sonra ma-bâdü't-tabiiyye devri ve nihayet ilm-i müspet devridir.

yalnız bir meseleye inhisar eder [sınırlanır]. O derecede ki bu yegane mesele halledildiği gün ki, Comte bunu katıyen hallettiğini zannediyordu, içtimaiyat ilmi de ihdas edilmiş olacaktır. Fakat hiçbir zaman ikmal edilmiş olmamak ulum-ı müsbetenin [pozitif bilimlerin] mahiyeti iktizasındandır [gereğince-dir]. Bu ilimlerin tetkik ettikleri şe'niyetler [olguşallıklar] nihayet bulabilmek için pek mufassaldır [karmaşıktır]. Eğer içtimaiyat da müsbet bir ilim ise emin olmalıdır ki yalnız bir meseleden ibaret değildir. Fakat bilakis muhtelif aksamı, hayat-ı içtimaiyenin safahat-ı muhtelifesine [belirli aşamalarına] tevafuk eden ayrı ayrı ilimleri muhtevidir [içermektedir].

Hakikat-i halde vakıat-ı içtimaiyyede ne kadar muhtelif nev varsa içtimaiyyatta da o kadar şube, o kadar ulum-ı hususiyye-i içtimaiyye vardır. İctimaiyatı manzara-i hariciyesini nazar-ı dikkate alarak tetkik etmek lazımdır. Cemiyet bu cihetten ictimai vakıaların usuli bir surette tasnifi, na-be-mevsum [tamamlanmış bir şekilde] ve her halde bu sahifelerde icrası gayr-i kabildir. Fakat bu vakıatın başlıca envanı [türlerini] irae eylemek [göstermek] mümkündür. En evvel cemiyeti nazar-ı mütalaaya alınınca, bazı mertebe kesafeti [yoğunluğu] haiz toprak üzerine herhangi bir suretle mevzu köylerde dağınık veya şehirlerde mütehaşşid [dayanışan bir topluluk] vesaire bir kitle-i ahaliden mürekkep gibi görünür. Az çok vasi komşu akvamın arazisine ve denizlere nispetle, filan suretle kain [bulunan] az çok akarsularla ve ahaliyi yekdiğeriyle münasebette bulunduran her nev turuk-ı münakale ile malidir [ulaşım yollarına sahiptir]. Bu arazi, ebadı, teşkilat-ı tabiiyyesi sathında yaşayan nüfusun tarz-ı terki-bi, hayat-ı içtimaiyyede tabii mühim amillerdir. Bunlar hayat-ı içtimaiyenin mukavimidir [alt-yapısıdır] (substrat)⁹. Ve nasıl ki fertte hayat-ı ruhiyye hayatın istinat ettiği dimağın terkiyat-ı teşrihiyyesine [sembolik düzenine] göre tahavvül ediyorsa aynı suretle maşeri [toplumsal] hadisat da (collectifs) mukavim-i içtimainin teşkilatına göre tahavvül ederler. Binaenaleyh bunun teşrihini yapacak içtimai bir ilme mevki ayırabiliriz. Ve madem ki bu ilmin mevzuu da cemiyetin suret-i hariciyye ve maddiyyesinden ibarettir; buna morfoloji sosyal namı verilmesini teklif ediyoruz. Esasen morfoloji - suver-i hariciyye-i içtimaiyye - ilmi yalnız bir tahlil tasviri ile iktifa etmemelidir, izah da etmelidir. Nüfusun neden bir yere diğerinden fazla tecemmu ettiğini ve ahalinin bilhassa zirai veya şehri olmasındaki esbabı ve büyük şehirlerin tekemmül ve inkişafını icap eden ve buna mani olan esbabın nelerden ibaret olduğunu vesaire aramalıdır. Görülüyor ki bu hususi ilmin de kendi başına tetkik edeceği birçok meseleler vardır¹⁰. Fakat hayat-ı maşeriyye mukavimi

⁹ Bir mevcudun künhünü, cevher-i zatisini teşkil eden kısım ki evsaf buna ibtina eder.

¹⁰ Almanların *Anthropogéographie* (coğrafya-yi beşeriye) tesmiye ettikleri şey ile morfoloji sosyal namını verdiğimiz şey arasında nispet yok değildir. (Almanya'da Ratzel ve Fransa'da Vidal De La Blache'in eserlerine bakılması)

Haşiye-i mütercim: Morfoloji umumiyet üzere mahlukun suver-i hariciyesini tetkik eden ilimdir. Nebatatta bir morfoloji vardır. Kelimatın tarih-i eşkalinden ve tarih-i tağayyuratından bahseden ilme de bu nam verilir.

yanında bir de asıl bu hayat vardır. Burada diğer ulum-ı tabiatta görülen farka müşabih bir fark buluruz. Maadinin [maddelerin] tarz-ı teşkilini tetkik eden kimyanın yanında fizik vardır ki bu suretle teşekkül eden ecsamda [cisimlerde] husule gelen her nev hadisatı tetkik eder. İlm-i hayatta teşrih (anatomi), buna morfoloji dahi denir, canlı mahlukatın tarz-ı teşekkülünü, ensicelerinin [dokularının] uzuvlarının tarz-ı terkiibini tahlil eder. Fizyoloji de ensicelerin uzuvların vezaiğini tetkik eder. Aynı suretle içtimai morfoloji ile birlikte bir de içtimai fizyoloji vardır ki cemiyetlerin tecelliyat-ı hayatiyesini [yaşamsal dışavurumlarını] tetkik eder.

Fakat fizyoloji-yi içtimai haddizatında gayet muğlak olup birçok ulum-ı hususiyeyi muhtevidir. Çünkü fizyolojiye ait hadisat-ı içtimaiyye de pek mütenevvidir [çeşitlidir].

Evvela itikadat [inançlar], adat [adetler] ve müessesat-ı diniyye vardır. Din filhakika içtimai bir şeydir. Çünkü daima bir zümrenin yani kilisenin bir şeyidir ve hatta ekser ahvalde kilise ile cemiyet-i siyasiyye birbiriyle mümtezictir [iç içe geçmiştir]. Pek son zamanlara kadar filan hükümet ahalisinden bulunmakla filan ilahlara iman ediliyordu. Her halde akait ve esatir, bütün bir mecmuiyyete [topluluksallığa] müşterek ve bu mecmuiyyetin bütün azasına mecburi mesalik-i itikadiyyeden [inanç yollarından] ibaret olmuştur. Dini ayinler de böyledir. Demek oluyor ki dinin tetkiki de içtimaiyyata aittir; dini içtimaiyyatın mevzuunu teşkil eder.

Efkar-ı ahlakiyye ve örf ve adet de evvelkinden ayrı bir nev teşkil eder. Diğer bir bahiste kavaid-i ahlakiyyenin ne suretle hadisat-ı içtimaiyyeden ma'dud oldukları görülecektir. Bunlar ahlaki içtimaiyyatın mevzuunu teşkil eder.

Müessesat-ı hukukiyyenin sıfat-ı içtimaiyyesini ispata hacet yoktur. Bu müessesatı, hukuki içtimaiyyat tetkik eder. Esasen içtimaiyyat-ı hukukiyye ile içtimaiyyat-ı ahlakiyye arasında sıkı nispetler mevcuttur. Çünkü ahlaki fikirler hukukun ruhunu teşkil eder. Bir kanunnamaye neffaz amiriyeti [özel bir yönetimsellik] veren bu kanunnamade mündemic [içkin] ve muayyen düsturlarla ifade edilen fikir, ahlaki mefkuredir. Nihayet müessesat-ı iktisadiyye vardır. İstihsal-i servete [servet üretimi] (memlukçuluk [toprak sahipliği], çiftçilik, esnaf usulü, kooperatif usulü, fabrikada, darü's-sinaalarında, ikametgahlarda istihsalat vs.) mübadeleye (teşkilat-ı ticariyye, pazarlar, borsalar vb.) inkısam-ı servete (irat, faiz-i yevmiye vb.) ait müessesat, iktisadi içtimaiyyatın mevzuunu teşkil eder.

İctimaiyatın başlıca şubeleri bundan ibarettir. Fakat yalnız bunlardan ibaret kalkmaktan pek uzaktır. Bazı cihetlerden şerait-i uzviyyeye tabi olan lisan (nutk) içtimai bir hadisedir. Çünkü lisan da bir zümrenin eseri olup bunun alamet-i farikasını haizdir. Fakat lisan umumiyet üzere cemiyetlerin alamet-i mümeyyizeleri anasırından biridir ve lisanlar arasındaki karabetin, karabet-i

akvamın tayini için bir vasıta olarak istimali boş bir şey değildir. Demek oluyor ki lisanın içtimai bir surette tetkikine bir mevzu vardır, bu tetkik de esasen başlamıştır¹¹. İlm-i bedayi [estetik ilmi] hakkında da aynı mütalaa varit olabilir. Çünkü her ne kadar her sanatkar (şair, ressam, hatip, heykeltıraş vb.) ibda ettiği eserlere alamet-i zatiyyesini (şahsiyetini) koyuverse de aynı bir muhit-i içtimaide ve aynı devrede vücuda getirilen eserler muhtelif suretler tahtında aynı mefkureyi ifade ederler ki bu mefkurede (ideal) mezkur eserlerin ait buldukları içtimai zümrelerin mizacıyla sıkı bir münasebeti haizdir.

Bu vakıttan bazılarının çoktan beri teşekkül etmiş ilimler tarafından tetkik edildiği de doğrudur. Bilhassa iktisadi vakıalar, müttehiden iktisat, economie politique namı altında irae olunan taharriyat [araştırmalar], tahlilat [analizler] ve nazariyat-ı muhtelifenin heyet-i umumiyyesine mevzu teşkil ediyor. Fakat yukarıda da beyan eylemiş olduğumuz vechile iktisat şimdiye kadar melez, sanat ile ilim arasında mütevassıt tetkikattan ibaret kalmıştır. Hayat-ı sınaiyye ve ticariyyeyi tanımak ve kanunlarını tayin etmek için olduğu gibi ve evvelce olmuş bulunduğu gibi müşahede etmekten ziyade nasıl olması lazım geliyorsa o suretle yeniden teşkile uğraşmıştır. İktisadiyun, iktisadi şeniyyetin fiziki şeniyyetler gibi müşahedeye amade aynı zaruretlere tabi bulunduğunu ve binaenaleyh bunu ıslaha teşebbüs etmezden evvel büsbütün nazari bir ilme mevzu yapmak lazım geldiğini henüz pek zayıf bir surette hissediyorlar. Bundan maada meşgul oldukları vakıatı kendi kendine kafi ve bizatihi izah edilebilen müstakil bir küll olarak tetkik ediyorlar. Halbuki hakikat-i halde efal [fiiller] ve vezaif-i iksidadiyye [ekonomik görevler] diğer mecmu-ı efal ile mütenasid vezaif-i içtimaiyyeden ibarettir ve bunlardan birdenbire tecrit edilebilirse gayr-i kabil-i izah bir hale girerler.

Amelenin gündeliği yalnız arz ile talep arasındaki nispete değil bazı ahlaki telakkiyata tabidir. Bu gündelik, mahluk-ı beşerin asgari refahı hakkındaki fikrimize yani netice itibariyle mahluk-ı beşer hakkında edindiğimiz fikre göre tenakus [azalır] ve tezayüt eder [artar]. Bu tarzda daha bir çok misaller getirebiliriz. İlm-i iktisat, içtimaiyyenin bir şubesi olmakla hem infirattan [ayrı düşmekten] kurtulur hem de icab-ı ilmi fikrinden ziyade mülhem olur. Binaenaleyh ilm-i iktisat ulum-ı içtimaiyye silsilesine dahil olmakla yalnız isim ve sıfatını değiştirecek değildir, hem ruhunu hem de tatbik ettiği usulleri de değiştirecektir.

Bu tahlil ile görülüyor ki içtimaiyat Auguste Comte'nin düşündüğü gibi gayet basit ve yalnız bir meseleden ibaret bir nev ilim olmaktan uzaktır. Bugünden itibaren bir içtimaiyat mütehasısının ilmin bütün ansiklopedisine vakıf olması gayr-i kabildir. Fakat her alim gayet umumi ve müphem mesail ile

¹¹ Meillet'nin asarı ve bilhassa t. IX Années sociologique'te "Kelimeler Nasıl Manalarını Değiştirirler" serlevhalı makale

iktifa etmek istemezse hususi meselelerle meşgul olmalıdır. İctimaiyat kendi sahası dahilinde yalnız taharriyatta bulunmaya kendinden haberdar olmaya çalıştıkça bu mesail-i umumiyye ve mübhemenin [genel ve belirsiz sorunların] faidesi olabilir. Fakat alim bu meseleler üzerinde artık tevakkuf etmemelidir [durmamalıdır]. Bundan maksat, bütün bu ulum-ı hususiyeden çıkan umumî neticeleri toplamaya gayret eden terkibi bir ilme lüzum yoktur demek değildir. Vakıat-ı içtimaiyye sunuf-ı muhtelifesi arasında ne kadar fark olursa olsun bunlar aynı bir cinsin muhtelif envaından ibarettir. Binaenaleyh bu cinsin vahdeti nereden ileri geldiğini ve vakıa-i içtimaiyyeyi mücerreden [soyut bir şekilde] temyiz eden [ayırın] şeyin neden ibaret olduğunu ve gayet umumî kanunlar ki, hususi ilimlerin ihdas ettikleri muhtelif kanunlar bunların hususi suretlerini teşkil eder, mevcut olup olmadığını aramak lazım gelir. Bu, umumî içtimaiyatın mevzuunu teşkil eder. Nitekim ilm-i hayat-ı umuminin mevzuu, hayatın en umumî evsaf ve kavaninini bulmaktır. Bu, ilmin kısm-ı felsefisidir. Fakat terkinin [sentezin] kıymeti tahlillerin ki, terkin bunlardan müntecdir [bunların sonucudur], kıymetine tabi olduğundan bu tahlil işini ileri götürmek içtimaiyatın en mübrem [kaçınılmaz] vazifesini teşkil eder. Hülasaten atideki [gelecekteki] cetvel-i içtimaiyatın başlıca taksimatını şema suretinde irae eyler.

a. Morfoloji suver-i hariciyye-i içtimaiye [toplumsal olguların dış görünüşü]: Akvamın esas-ı coğrafisinin teşkilat-ı içtimaiyye ile olan münasebetleri dahilinde tetkiki. Nüfusun hacminin, kesafetinin toprak üzerindeki vaziyetinin tetkiki

b. Fizyoloji-i içtimai: Dini, ahlaki, hukuki, iktisadi, lisani, bedii içtimaiyyat

c. Umumi içtimaiyyat

3. İctimaiyyatta Usul

İctimaiyyatın saha-i şumulünü [kapsam alanı] ve başlıca taksimatını tayin ettikten sonra bu ilimde istimal olunan usulün en esaslı mebadisini [başlangıcını] temyiz etmemiz kalıyor.

İctimaiyyatın başlıca mesaili bir müesseses-i siyasiyye, hukukiyye, ahlakiyye, iktisadiyye ve diniyyenin bir itikadın vs. ne suretle teşekkül ettiğini, bu müesseseyi hangi esbabın [sebeplerin] tevlit ettiğini ve hangi müfit [faydalı] gayeye tevafuk ettiğini aramaktan ibarettir.

Mukayeseli tarih (tasrih edeceğimiz tarzda anlaşılacak mukayeseli tarih) içtimaiyyat mütehasısının bu gibi mesaili hal için malik olduğu yegane alettir. Filvaki bir müesseseyi anlamak için bu müessesenin neden mürekkeb olduğunu bilmek lazımdır. Bu, cüzlerden mürekkeb muğlak bir küldür [bütündür]. Bu cüzleri bilmek, bunlardan her birini ayrıca ve hep birlikte nasıl terekkep

ettiklerini izah etmek lazımdır. Cüzleri keşfetmek için müessesede tamam olmuş ve son şekli tahtında [altında] nazar-ı mütalaaya almak kifayet etmez. Çünkü alışık olduğumuzdan bu müessesede bize daha ziyade basit görünür. Herhalde bu müessesede mürekkep olduğu muhtelif unsurların nerede başlayıp nerede bittiğini irae edecek hiçbir şey yoktur. Canlı mahlukun ensicesini teşkil eden hucreyatı [hücreleri], camit [bileşik] cisimlerin mürekkep oldukları cüzi fertleri gözümüzle görmediğimiz gibi bu unsurları da meri [geçerli] bir surette yekdiğerinden ayıracak bir hatt-ı fasıl yoktur. Bunları zahire ihraç için bir alet-i tahlile ihtiyaç vardır. Bu rolü ifa eden tarihtir. Filhakika nazar-ı mütalaaya alınan müessesede tedricen parça parça teşekkül etmiştir. Bunu teşkil eden cüzler birbirinden sonra doğmuş ve yekdiğerine az çok yavaş bir surette inzimam etmiştir [eklemlenmiştir]. Bu müesseseyi intac eden [neticelenme] muhtelif unsurları tabii bir surette inhilal etmiş [çözülmüş] bir halde görmek için bunun zaman dahilinde yani tarihte suret-i tekevvinünü takip etmek kafidir. O zaman bu unsurlar nazar-ı müşahedeye, birbiri arkasına teşekkül ve birlikte tereküp ettikleri silsile dahilinde arz-ı vücut ederler.

Karabet mefhumu kadar basit bir şey yoktur gibi görünür. Halbuki tarih bunun fevkalade mufassal [ayrıntılı] olduğunu gösteriyor. Bu mefhumu kandaşlık fikri dahil oluyor. Fakat başka şeyler de dahil oluyor, çünkü bir takım aile enmuzeceği görüyoruz ki bunlarda kandaşlık büsbütün ferî [ikincil] bir rol oynamaktadır. Baba ve ata karabetleri [yakınlıkları] keyfiyet itibariyle birbirinden farklı ve büsbütün ayrı sebeplere tabi ve binaen aleyh ayrı ayrı tetkike muhtaç şeylerdir. Çünkü tarihte öyle aile enmuzeceği görüyoruz ki bunlarda bu karabetlerden yalnız biri mevcut olup diğeri yoktur. Velhasıl tarih, içtimai şeniyetler hususunda mikroskobun fiziki şeniyetlerde oynadığı role müşabih bir rol oynamaktadır.

Bundan maada müesseseler yalnız tarih sayesinde izah edilebilir. Filvaki bir müesseseyi izah bu müesseseyi teşkile hizmet eden muhtelif unsurları anlatmak, illetlerini ve hikmet-i vücutlarını göstermektir. Fakat bu illetleri keşfetmek için amel bulunmuş oldukları ana, yani anlamak istenilen vakıatı tevlit ettikleri zamana rücu etmekten [geri dönmekten] başka çare var mı? Çünkü ne suretle icra-yı fiil ve tesirlerini tevlit ettiklerini kavrayabilmek ancak o zaman mümkündür. Bu an ise arkamızda mazidedir. Bu unsurlardan her birinin ne suretle tevellüt ettiğini öğrenebilmek için yegane çare bunları tevellüt ettiği anda müşahede etmek ve tekevvinünde [oluşumunda] hazır bulunmaktır. Bu tekevvin ise mazide vuku bulmuştur ve binan aleyh ancak tarih sayesinde malum olur. Mesela karabet [yakınlık, akrabalık] bugün muzaaftır [çok artmıştır]; hem ana hem de baba tarafından sayılır. Bu muğlak teşkilatın esbab-ı mucibesini [gerekli sebebinin] anlamak için evvela karabetten sarf veya

bilhassa li-ümm (utéline)¹² [anaerkil] olduğu cemiyetler müşahede olunacak ve bunu tevlit eden şeyin neden ibaret bulunduğu araştırılacaktır. Sonra li-eb (agnatique) [babaerkil] karabetin tahaddüs ettiği akvam nazar-ı mülahazaya alınacaktır. Nihayet baba karabeti zuhur ettiği zaman ekseriya diğer karabeti ikinci derecede bıraktığından her ikisini de aynı derecede tutan medeniyetlere bakılır ve bu müsavata [eşitliği] icap eden şeraitin [koşulların] keşfine gayret edilir. Bu suretledir ki ilm-i içtima mesaili, mazinin muhtelif merhalelerinde neve-ma sıralanır ve bunların halli ancak bu suretle mevzulaştırılmak ve mahall-i tevellütleri olan muhtelif muhit tarihlerine irca edilmek şartıyla halli kabildir.

Demek oluyor ki içtimaiyyat kısm-ı azamı itibariyle hususi bir surette fehmi olunan bir nev tarihtir. Tarihşinas [tarihsever] da içtimai vakırlarla işigal eder. Fakat o, bu vakıyatı bilhassa muayyen bir millete ve bir zamana mahsus olan cihetlerinden tetkik eder. Tarihşinasın umumiyet üzere tetkik etmek istediği şey, filan milletin filan ferdiyyet-i maşeriyenin filan an-ı tekamülündeki hayatıdır. Bila-vasıta [doğrudan, aracısız olarak] vazifesi her cemiyetin ve hatta aynı cemiyet hayatının muhtevi olduğu devrelerden her birinin alamet-i zatiyye ve ferdiyyesini bulup temyiz etmektir. İctimaiyyat mütehassısı ise yalnız muhtelif cemiyetlerde umumî nispetler kabil-i tahkik kanunlar keşf etmeye çalışır. O filan asırda Fransa'da, İngiltere'de, Roma veya Hindistan'da hayat-ı diniyenin veya hakk-ı mülkiyetin ne olduğunu suret-i mahsusada aramaz. Kendisine esasen elzem [gerekli] olan bu tetkikat-ı hususiyeye, umumiyet üzere hayat-ı diniyenin amillerinden bazılarını keşf edebilmek için vasitalardan başka bir şey değildir. İki vakıa arasında bir izafet-i mantıkiyye [mantıksal bağıntının], mesele bir nisbet-i illiyyetin [nedensel ilişkinin] mevcut olduğunu göstermek için yalnız bir tarikimiz vardır. O da bu iki vakıanın birlikte hazır veya gaib oldukları ahvali mukayese etmek ve bu muhtelif tertibat-ı tesadüfiyyede [tesadüf sel düzenekte] arz eyledikleri tahavvülatın bu vakıalardan birinin diğerine tabi olduğunu işhad edip etmediğini [ortaya çıkıp çıkmadığını] aramaktır. Tecrib [deneyim], esas itibariyle mukayesenin bir suretinden başka bir şey değildir. Tecripten maksat bir vakıayı tenvi etmek [çeşitlendirmek], bu vakıayı muhtelif suretler tahtında husule getirerek bu suver-i muhtelifeyi usulî bir tarzda mukayese etmektir. Binaenaleyh içtimaiyyat mütehassısı yalnız bir kavmiyye [halka] hele yegane bir devreyi nazar-ı mütalaaya almakla iktifa edemez. O aynı enmuzecten ve muhtelif enmuzeclerden cemiyetleri mukayese etmelidir ta ki müessesenin bu cemiyetlerde arz eylediği tahavvülat ve göstermek istediği tatbikat muhit-i içtimaide fikirlerin ahvalinde vs. görülen tahavvülat ile mukayese edilince bu iki zümre-i vakıyatı tevhit eden münasebatı

¹² Li-ümm, kadınlar tarafından vuku bulan karabete, li-eb diye de erkekler tarafından vuku bulana (parente utéline, agnatique) denir.

görmek ve bunlar arasında bir nispet-i illiyet tayin etmek mümkün olsun. Demek oluyor ki mukayese usulü içtimaiyyat usulünün fevkalade bir vasıtasıdır. Latin veya Yunan sarf ve nahvi veyahut Fransız grameri, yekdiğerlerinden ayrı olarak tetkik edilince mukayeseli sarf namını alan yeni ilme göre ne ise tarih de (kelimenin mana-yı müstamelince [eski anlamınca]) içtimaiyyata karşı aynı mevkedir¹³.

Mamafih bazı ahval olur ki içtimaiyata müteallik mukayeselerin mevad-dını tarihten başka bir ilimde aramak icap eder. Bazen bir kaide-i hukukiyye veya ahlakiyyenin bir itikad-ı dininin nasıl teşekkül ettiği değil, bunları tatbik ve icra eden cemaatler tarafından bunlara neden daha az veya daha çok riayet edildiğini aramak icap eder. Mesela adam katlini meneden

kaidenin nereden geldiğini arayacak yerde her nev-i akvamın, zümrelerin bu kaideyi az veya çok surette ihlale mütemayil [meyilli] olmalarının esbabını keşfe uğraşmalıdır. Aynı suretle izdivaçların daha az veya çok kesir, daha az veya çok vakitsiz, talak [boşanma] ile az çok kolaylıkla kabil-i inhilal [dağılabilir] vs. olmasına icra-yı tesir eden amillerden bir kaçını bulunabilir. Bu nev mesaili halletmek için bilhassa ihsaiyyata [istatistiğe] müracaat etmek lazım gelir. Katller [cinayetler], izdivaçlar, talaklar kesretinin cemiyetlere, mezahibe [mezheplere], mesleklere vs. göre ne suretle tahavvül ettiği aranılır. Ahlakiyet¹⁴ akvamın tabi bulunduğu şerait-i muhtelifeye ait mesail, bilhassa bu usul üzere tetkik olunmalıdır. Yine aynı tarik sayesinde ki iktisadi içtimaiyyatta yevmiyelerin, irat miktarlarının, faiz miktarlarının, mübadele-i meskukat [para mübadelesi] kıymetinin vs. hangi esbap tahtında tahavvül ettikleri tetkik olunabilir.

Fakat bunlardan hangisine müracaat ederse etsin içtimaiyyat mütehasssınının nazaran hiçbir zaman dur tutmayacağı bir kaide vardır. İlm-i içtima mütehasssı muayyen bir sınıfa mensup hadisat-ı içtimaiyyeyi tetkike başlamazdan evvel bunlar hakkında müddet-i ömrünce edinebilmiş olduğu malumatı zihninden kamilen silmelidir. Şunu kaide-i esasiyye olarak kabul etmelidir ki ne bu hadisat hakkında ne bunların evsafı hakkında ve ne de tabi oldukları esbaba dair hiçbir şey bilmiyor. Velhasıl içtimaiyyat mütehasssı da fizik, kimya, fizyoloji ve hatta bugün ilm-i ruh mütehasssılarının bile saha-i ilmiyelerinin henüz gayr-i mekşuf bir kısmına dahil oldukları zaman haiz oldukları halet-i zihniyyede olmalıdır.

¹³ İstikbalde tarih ile içtimaiyyatın münasebetleri ne olabileceğini bu arada izaha mahal yoktur. Şuna kaniyiz ki bu ilimler daima samimi bir hal iktisap edecekler ve bir gün gelecek fikr-i tarihi ile fikr-i içtimai ancak gayet cüzi farklarla ayrılacaktır. Filhakika ilm-i içtima mütehasssı mukayeselerini ve istikrallarını iyice yapabilmek için bu mukayese ve istikralların istinat ettikleri vakıat-ı hususiyyeyi bir tarihşinas gibi iyice bilmelidir.

¹⁴ Ahlak (*morale*) ile ahlakiyyeti (*moralité*) birbirine karıştırmamalıdır. Ahlakiyet, ahlakın tarz-ı tatbiki ile ölçülür, din için aynı mesele varit olabilir.

Maatteessüf bu vaziyetin ne kadar zaruri olursa olsun içtimai şeniyyet karşısında ittihazı [edinilmesi] kolay değildir. Mürur-ı zamanla [zaman aşımıyla, zamanın geçip gitmesiyle] bizde kökleşmiş bazı itiyatlar, bizi bu vaziyette bulunmaktan men eder. Her gün kavaid-i ahlakiye ve hukukiyyeyi tatbik ettiğimiz her gün satın aldığımız, sattığımız, kıymetler mübadele ettiğimiz için bu muhtelif şeyler hakkında bil-mecburiyye [zorunlu] bir fikrimiz vardır. Bu fikrimiz olmasa vezaiif-i yevmiyyemizi [gündelik görevlerimizi] ifa edemedik. Bundan dolayı bizde pek tabii bir vehm hasıl oluyor. Zannediyoruz ki bu fikirler sayesinde bu fikirlerin ait oldukları şeylerin bütün esaslı kısmını biliyoruz. ilm-i ahlak mütehasısı ailenin, karabetin, kudret-i pederanenin, hakk-ı mülkiyetin ne olduğunu izah zahmetini pek ihtiyar etmiyor [seçmiyor]. İktisat mütehasısı kıymet, mübadele, irat vesaireye ait şeyler hakkında aynı suretle hareket ediyor. Zannediliyor ki bunlar hakkında fitri ilmimiz var, bu muğlak şeniyyetler hakkında cari fikirleri mümkün olduğu kadar vuzuh ile anlamak kafi görülüyor. Ameli zaruretlere tekabül etmek için usulsüz bir surette teşekkül etmiş olan bu mefhumlar her türlü kıymet-i ilmiyyeden aridir. Avam-ı nassın [insanların çoğunun] ecsam [bedenleri] ve evsafı [nitelikleri]; zıya [ışık], sada [ses], hararet vs. hakkındaki malumatı, bu ecsamın ve evsaf-ı afakiyyelerinin mahiyetini tamamıyla irae edemediği gibi bu mefhumlar da içtimai şeyleri tamamıyla ifade edemezler. Fizik ve kimya mütehasıslarının herkesçe malum olan bu tarz-ı tahayyülden tecerrüt ederek bize bildirdikleri şeniyyet, havassın bila-vasıta idrak ettiği şeniyyetten, vakıattan oldukça farklı bulunmuş olur. İlm-i içtima mütehasısı da bu suretle hareket etmelidir. O da içtimai vakıaların karşısına geçtiği zaman bu hususta biliyorum zannettiği her şeyi bir meçhul karşısında bulunuyormuş gibi unutmalıdır.

İlm-i içtima, hazır yapma ve aldatıcı bedahatlerin [aşıklarılıkların, ispata gerek olmayan olguların] sadece bir izah ve tefsirinden ibaret kalmamalı, ekseriya malumat-ı müktesibeyi [edinilen bilgileri] bile şaşkırtmaktan hali kalmayan keşfiyatın faili olmalıdır. İçinde yaşadığımız bu içtimai şeylerin hiçbirini bilmiyoruz. Bunları bize tedricen tanıtmak vazifesi muhtelif ulum-ı içtimaiyyeye aittir.